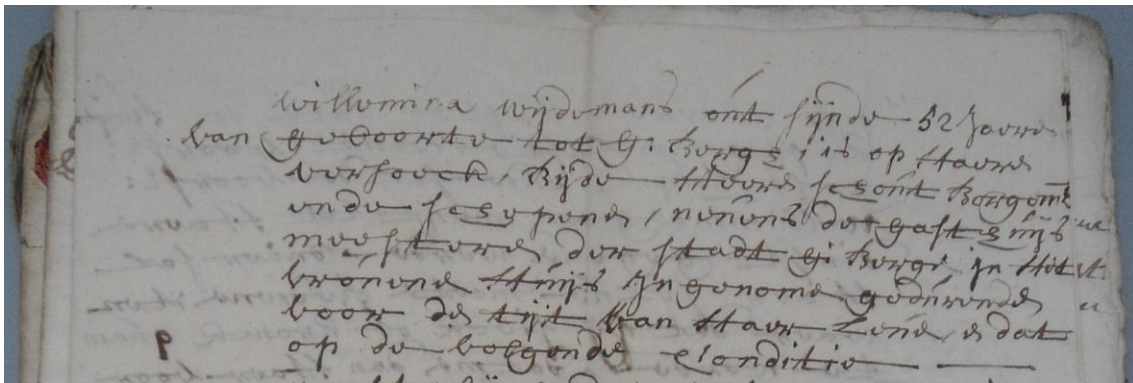

In het vrouwenhuys ingenomen

*Over een oudedagsvoorziening voor de kleine
middenklasse in vroegmodern Geertruidenberg*

auteur: Marc Stoop

cursus: Onderzoekseminar III - 'Goede tijden, slechte tijden'

docent: Tine de Moor/Arie van Steensel/Jaco Zuijderduijn

datum: 24 januari 2013

status: definitief

inhoud

Casus vooraf	2
Inleiding.....	3
Oud in de vroegmoderne tijd	6
De 'oude dag'	6
Van je familie moest je het (niet) hebben.....	7
Gilden en andere organisaties.....	8
Lijf- en losrenten als pensioenvoorziening.....	9
Hofjes, gasthuizen, proveniershuizen.....	11
Het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg.....	13
De Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg	13
Over het gebruikte bronmateriaal	14
Ingenomen gedurende voor de tijd van haer leven.....	16
Sonder nochtans voorders in consequensie te trecken.....	20
Alle weeken trecken sal twee sal twee en twintig stuyvers	21
Als mede alle goederen die hier onder staen uytgedrukt	24
Conclusie	25
Bibliografie	28
Geraadpleegde archieven.....	28
Literatuur	28

Casus vooraf

Op 2 februari 1709 kocht Willemina Wijdemans (52 jaar) zich in bij het Gasthuis of Heiliggeesthuis van Geertruidenberg. Zij betaalde daarvoor een bedrag van 300 gulden waarvan 160 gulden in de vorm van twee obligaties en de rest in contant geld. Voorts bracht zij onroerende goederen in. Volgens het inkoopcontract was het uit ‘consideratie’ dat schout, schepenen en burgemeesters en geesthuismeesters haar voor een dergelijk laag bedrag toelieten. Door zich in te kopen verkreeg Willemina voor de rest van haar leven het recht op onderdak, op 1 gulden en 2 stuivers per week voor levensmiddelen en op gratis turf, lampolie en zeep. Een meid kreeg ze niet, maar wel de toezegging van hulp als ze ziek zou worden. Na haar overlijden in 1716 bracht de verkoop van haar nagelaten goederen een bedrag van 109 gulden op.¹

¹ 'Blaffaart' Register met voorwaarden bij opname in het Gasthuis, inventarislijsten van ingebrachte goederen, opbrengsten van verkoop van goederen en van verhuur van huizen, 1683 – 1742. Regionaal Archief Tilburg (RAT), Archieven van de Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg (ASGG), inv. nr. 456 f. 13r., 13v., 14r. en 20r.

Inleiding

De beslissing die Willemina Wijdemans uit de voorgaande casus op 2 februari 1709 nam is een bekende uit de vroegmoderne tijd: een alleenstaande vrouw op leeftijd wordt provenierster en weet zich voor de rest van haar leven verzorgd. Anders dan misschien wel de helft van de vroegmoderne Europese bevolking² was Willemina Wijdemans niet echt arm, ze beschikte immers over een klein vermogen. Anderzijds school in de bescheidenheid van haar vermogen het risico om tot armoede te kunnen vervallen. Volgens het 'Armoedesignalement 2012' van het Sociaal Cultureel Planbureau was 7,1% van de Nederlanders in 2011 arm.³ Het overgrote deel van onze bevolking voldoet dus niet aan onze huidige definitie van armoede. Voor de meeste Nederlanders is de oudedagsvoorziening geregeld in de vorm van AOW en pensioenen. Tot voor kort leek hiermee het welvaartsniveau voor de latere levensfase gegarandeerd. De intensivering van de discussies rondom de betaalbaarheid van de AOW en de betrouwbaarheid van pensioenen hebben een einde gemaakt aan de vanzelfsprekendheid van deze oudedagsvoorziening. Daarmee sluit het thema van dit paper, de oudedagsvoorziening in de vroegmoderne tijd voor wie, zoals Willemina Wijdemans, niet echt arm, maar ook niet rijk was, aan bij de actualiteit van dit moment.

In de Republiek bestonden er diverse voorzieningen voor bejaarden, die we kennen onder namen als hofje, gasthuis, heiliggeesthuis, oude mannenhuis, oude vrouwenhuis, godskamer of proveniershuis. Rond veel van dit soort instellingen hangt de zweem van armenzorg. Dit is niet vreemd, omdat oud en arm vaak samenging.⁴ Er waren immers geen algemene voorzieningen om, wanneer met het stijgen van de jaren het vermogen om te werken afnam, het verlies van inkomen op te vangen. Toch waren dit soort instellingen niet voor de allerarmsten bedoeld. De allerarmsten, de huiszittende

² Maarten Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 51.

³ Volkskrant.nl, 'Armoede stijgt rap: 1,1 miljoen Nederlanders kunnen niet rondkomen' (6 december 2012), '<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3358867/2012/12/06/Armoede-stijgt-rap-1-1-miljoen-Nederlanders-kunnen-niet-rondkomen.dhtml>' (geraadpleegd op 20 december 2012).

⁴ G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar 1744-1994* (Alkmaar 1994) 13.

armen, woonden zelfstandig of bij hun kinderen en kregen onderstand vanuit de bedeling.⁵ Aan toelating tot een hofje of gasthuis werden voorwaarden gesteld, zoals het inbrengen van bepaalde meubels, zoals een bed met beddengoed, de betaling van een inkoopsom of van een bedrag ter dekking van de begrafenis kosten. Voor toelating tot het Proveniershuis in Schiedam werden aan het einde van de achttiende eeuw bedragen van meer dan 2000 gulden betaald.⁶ Anderzijds laat onze casus over Willemina Wijdemans zien dat de inkoopbedragen niet altijd zo hoog waren. De opmerking dat men haar uit ‘consideratie’ voor een laag bedrag toeliet suggereert dat het toch om een uitzondering ging. Dit leidt tot de vraag voor wie dit soort instellingen nu feitelijk bedoeld was. Volgens McCants hadden sociale voorzieningen in de Republiek als doel om te voorkomen dat leden uit de middenklasse tot armoede vervielen. Dat wil zeggen tot een staat die niet paste bij hun sociale status. Door deze voorzieningen te treffen zou de elite in de Republiek zich verzekerd hebben van de steun van de politiek machteloze burgerij.⁷

Dit onderzoek is gedaan naar aanleiding van de collegereeks ‘Goede tijden, slechte tijden’ waarin gekeken werd ‘hoe normale mensen reageerden op de vele uitdagingen die op hun pad kwamen’. In dit licht moet de onderzoeksvraag als volgt worden opgevat. Wat waren de mogelijkheden in de vroegmoderne Nederlanden om in de behoeften van de oude dag te voorzien en welke rol speelde een instelling als het Gasthuis of Heiliggeesthuis van Geertruidenberg daar in? Voor wie was hier een plaats weggelegd? De genoemde instelling is gekozen als casus voor de situatie in een kleine Hollandse stad. Omdat de instelling onderdak bood aan oudere vrouwen werd zij ook Oude Vrouwenhuis genoemd. Vanaf nu zal hier de naam Heiliggeesthuis gebruikt worden. Om een antwoord op de gestelde vraag te vinden is een archiefonderzoek gedaan aan de hand van een reeks inkoopcontracten die vrouwen in zeventiende en

⁵ Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden, Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum/Leeuwarden 1997) 16.

⁶ H. Schmitz, *Het Proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam zonder jaartal) 60.

⁷ Anne McCants, ‘Nederlands republikenisme en de politiek van liefdadigheid’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22-4 (1996) 443-455, 448.

achttiende eeuw afsloten met het de regenten van het Heiliggeesthuis. In dit paper wordt hiervan verslag gedaan. Vanwege de beschikbare gegevens ligt de nadruk op de achttiende eeuw. De inkoopcontracten zullen hier geanalyseerd worden aan de hand van algemene kenmerken, maar ook op basis van de particuliere details van individuele contracten. Zo wordt bepaald wat de regel en wat de uitzonderingen waren. We zullen daarbij zien dat het financiële belang van het Heiliggeesthuis zelf niet altijd voorop stond bij het toelaten van personen. Wie een inkoopcontract met het Heiliggeesthuis afsloot kreeg onderdak, maar ook nog een vaste wekelijkse uitkering. Dit lijfrente-aspect van de inkoop in het Heiliggeesthuis zal afgezet worden tegen de losse lijfrenten die in de tweede helft van de achttiende eeuw door het Heiliggeesthuis verkocht werden

Het verslag van het archiefonderzoek wordt voorafgegaan door een literatuurstudie naar een aantal aspecten van de ‘oude dag’ in de vroegmoderne tijd in algemene zin. Zij vormen het kader waartegen de resultaten van het archiefonderzoek afgezet zullen worden. Eerst wordt stilgestaan bij wat de oude dag feitelijk was. Daarna zullen we zien dat de rol van familietijdens de oude dag niet zonder meer genegeerd mag worden, ondanks de *nuclear hardship* hypothese, die suggereert dat deze rol in West-Europa relatief gering was. Opvattingen over de rol die lijf- en losrenten als oudedagsvoorziening konden spelen komen hierna ter sprake. De literatuurstudie wordt afgesloten met een beknopte bespreking van een aantal hofjes en gasthuizen in Holland en Friesland.

Oud in de vroegmoderne tijd

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de ‘oude dag’ in de vroegmoderne tijd. Eerst wordt besproken wanneer men ‘oud’ was of als ‘oud’ gezien werd. Daarna komen verschillende voorzieningen voor de oude dag ter sprake: de rol die de familie en organisaties als gilden hierin konden spelen, de mogelijkheden om met lijf- en losrenten inkomenszekerheid te verkrijgen en als laatste de verschillende instellingen die onderdak en zorg boden aan bejaarden.

De ‘oude dag’

Voor meesten van ons is de ‘oude dag’ direct verbonden met het idee dat er een goed, op basis van leeftijd, gedefinieerd moment is waarop we stoppen met werken. In de vroegmoderne tijd bestond zo’n gedefinieerd moment niet. Degenen die voor hun inkomen afhankelijk van hun arbeid waren, werkten eenvoudigweg zolang door als mogelijk was.

Uit studies naar de perceptie van ouderdom in het verleden, komt naar voren dat een definitie van ‘oud’ afhing van zaken als geslacht en sociale status. Lynn Botelho illustreert dit met een aantal voorbeelden. Slechte voeding en levensomstandigheden zorgden ervoor dat armen er eerder oud uit zagen dan rijken. In zeventiende-eeuws Engeland werden arme vrouwen van vijftig als oud gezien, terwijl dit voor mannen pas na hun zestigste jaar gold. Op een zeventiende-eeuws Hollands schilderij worden de verschillende levensfasen van een rijke man met een op- en neergaande trap verbeeld. Op de hoogste trede van de opgaande trap stond de vijftigjarige, de zestigjarige stond op de eerste trede van de neergaande trap.⁸ Ouderdom werd dus verondersteld om te beginnen bij een leeftijd van vijftig tot zestig jaar. Ottaway noemt voor achttiende-eeuws Engeland zestig jaar als een typische grensleeftijd.⁹

Wat hiervoor besproken is, zegt iets over de manier waarop men naar de leeftijd van anderen keek. In het licht van het nemen van beslissingen om bijvoorbeeld over te

⁸ Lynn A. Botelho, ‘An idle youth makes a needy old age, The 17th Century’, in: Pat Thane (red.), *The long history of old age* Londen (2005) 115, 117, 119-120.

⁹ Susannah R. Ottaway, *The Decline of Life. Old Age in Eighteenth-Century England* (Cambridge 2004) 54.

gaan tot inkoop in een proveniershuis is daarnaast de vraag van belang in hoeverre mensen van een zekere leeftijd zichzelf als oud beschouwden en de verwachtingen die ze van hun eigen leven hadden. Het aandeel zestigplussers in de vroegmoderne Engelse bevolking was 7% tot 10%.¹⁰ De kindersterfte was hoog, maar wie eenmaal volwassen was, had een behoorlijke kans om ‘oud’ te worden. Volgens de achttiende-eeuwse tabellen van Kersseboom was de gemiddelde levensverwachting voor een veertigjarige immers 62 tot 65 jaar, voor een vijftigjarige 67 tot 69 jaar en voor een zestigjarige 73 jaar.¹¹

Net als ouderdom ging weduwschap gepaard met financiële kwetsbaarheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat weduwen oververtegenwoordigd waren in dat gedeelte van de bevolking dat als ‘arm’ te boek stond.¹² Uiteraard nam de kans op weduwschap toe met de leeftijd.

Van je familie moest je het (niet) hebben

De centrale positie van het kerngezin of *nuclear family* geldt als een typisch kenmerk van de vroegmoderne West-Europese samenleving. Volgens dit model zorgden echtelieden binnen het gezin voor elkaar en voor hun kinderen. Kinderen kregen op relatief jonge leeftijd de mogelijkheid buiten het ouderlijk gezin een zelfstandig leven op te bouwen, voordat zij zelf een gezin stichtten. Dit nieuwe gezin en de achterblijvende ouders werden daarna geacht voor zichzelf te zorgen, ook in moeilijker tijden. Het model wijkt af van het Zuid-Europese model waar de familiebanden veel sterker waren. Hier verlieten kinderen het ouderlijk gezin pas bij het huwelijk, maar konden in tijden van moeilijkheden rekenen op ondersteuning door hun ouders. Deze konden zich op hun beurt tot hun kinderen wenden wanneer zij, op hogere leeftijd, zelf ondersteuning nodig hadden.¹³ Het ontbreken van zo’n vanzelfsprekend familievangnet

¹⁰ Peter Laslett, ‘Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past’, in: David I. Kertzer, Peter Laslett (eds.), *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age* (Berkeley 1995) 3-180, 18.

¹¹ H. Schmitz, *Het Proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam zonder jaartal) 58.

¹² A. Schmidt, ‘Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750’, *The History of the Family* 12 (2007) 268-281, 270.

¹³ David Sven Reher, ‘Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts’, *Population and Development Review* 24-2 (1998) 203-234, 209.

in West-Europa betekende dat men daar in moeilijker tijden op zichzelf aangewezen was; een verschijnsel wat aangeduid wordt met de term *nuclear hardship*.¹⁴

Overigens moeten we er wel voor waken om uit dit algemene model al te absolute conclusies te trekken. Ottaway geeft in haar studie over ouder-woorden in Engeland in de achttiende eeuw voorbeelden van volwassen kinderen die het ouderlijk huis verlaten hebben, die hun bejaarde ouders in praktische zin ondersteunen en voert aan dat dit feitelijk ook van de kinderen verwacht werd. Verder noemt Ottaway de resultaten van een aantal onderzoeken naar de mate waarin zestigplussers samen woonden met hun kinderen. Het betreft studies naar zowel stedelijke als plattelandsomgevingen. Ottaway komt hierbij tot de schatting dat 40% tot 78% van de bejaarde vrouwen met nog levende kinderen het huishouden met een kind deelde.¹⁵ Ottaway geeft niet aan welk aandeel weduwen hierin hadden. Deze cijfers geven geen antwoord op de vraag wie er in deze situatie voor wie zorgde en in welke mate bijvoorbeeld de kinderen daadwerkelijk in staat waren om voor hun ouders te zorgen. Ze geven wel aan dat in vroegmodern Europa in het kader van de oudedagsvoorziening ouderen met kinderen er niet altijd alleen voor stonden. Anderzijds had 19% tot 31% van de bejaarde vrouwen geen kinderen tot wie ze zich eventueel konden wenden. In dit licht is het ook goed om te bedenken dat in de vroegmoderne Nederlanden er een vrouwenoverschot was en 10% tot 20% van de vrouwen niet trouwde.¹⁶ In dit soort situaties kon op oudere leeftijd wel degelijk sprake zijn van *nuclear hardship*.

Gilden en andere organisaties

Hoewel er geen sprake was van algemene voorzieningen voor behoeftige omstandigheden waren, bestonden er voorzieningen voor speciale doelgroepen. Zo waren er gilden in zeventiende- en achttiende-eeuws Amsterdam die uitkeringen kenden voor leden die niet meer in staat waren hun vak uit te oefenen als gevolg van ziekte, onvermogen of anderszins. Voor veel gilden waren dit soort pensioenen echter te duur,

¹⁴ Peter Laslett, 'Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis', *Continuity and change* 3-2 (1988) 153-175, 153.

¹⁵ Ottaway, *The Decline of Life* 153-154.

¹⁶ Kariin Sundsbak, *Zelfstandige vrouwen in Meppel en Coevorden, 1600-1800* (Assen 2010) 54.

omdat ze voor langere tijd uitgekeerd moesten worden.¹⁷ De mogelijkheden van dit soort voorzieningen waren vaak beperkt. Als er te weinig geld in kas was, werd het aantal uitkeringstrekkers beperkt, tot bijvoorbeeld de oudste vijf of tien leden.¹⁸ Volgens van Leeuwen hadden dit soort gildevoorzieningen, die burgers moesten beschermen tegen statusverlies, een politieke functie. In lijn met McCants ziet hij ze als een vorm van compensatie voor een gebrek aan politieke invloed bij de burgerij.¹⁹

Er waren gilden die een weduwenpensioen hadden, maar in de achttiende eeuw ontstonden ze ook buiten gildeverband. In Leiden werden in 1738 drie van dit soort fondsen opgericht. Vanwege de positie van hun echtgenoot, waren vrouwen van ambtenaren beperkt in de keuze van de beroepen die zij uit konden oefenen. Zodoende waren ook hun mogelijkheden om zelf inkomen te verwerven na het overlijden van hun echtgenoot beperkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het eerste van de Leidse fondsen voor weduwen van ambtenaren bedoeld was. De weduwen ontvingen een bedrag van 150 tot 200 gulden per jaar, mits zij niet hertrouwden. De meeste weduwenfondsen gingen echter failliet binnen twintig tot dertig jaar na hun oprichting.²⁰

Lijf- en losrenten als pensioenvoorziening

Het verschijnsel ‘oude dag’ had veel te maken met het verminderen of wegvallen van de inkomsten uit arbeid. Inkomsten uit vermogen konden door de aanschaf van lijf- of losrenten verkregen worden. Lijf- en losrentes werden doorgaans uitgegeven door overheden of maatschappelijke instellingen. Het verschil tussen lijf- en losrentes is gelegen in het ‘lossen’ oftewel aflossen van de schuld. De uitgever van een losrente was verplicht rente te betalen zolang de schuld niet afgelost was. Bij lijfrenten gold de verplichting tot uitbetaling zolang degene op wie de lijfrente afgesloten was nog in

¹⁷ Leeuwen, Marco H.D. van, ‘Guilds and middle-class welfare, 1550-1800: provisions for burial, sickness, and widowhood’, *Economic History Review* 65-1 (2012) 61-90, 70.

¹⁸ Bos, Sandra, ‘Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: Gilden- en knechtsfondsen’ in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 91-140, 108.

¹⁹ Leeuwen, ‘Guilds and middle-class welfare’, 85-86.

²⁰ Schmidt, ‘Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750’, 277.

leven was of, wanneer de lijfrente op verscheidene lijven afgesloten waren, in leven waren. Vanwege deze eindigheid was de uitkering van lijfrentes doorgaans hoger dan die van losrentes.²¹ Overigens was de persoon of het lijf waarop de lijfrente afgesloten werd niet altijd dezelfde die de periodieke rente ontving. Zo werden er in Amsterdam lijfrentes aangeboden die afgesloten konden worden op de lijven van Zwitserse meisjes van vier tot acht jaar oud, van wie verwacht kon worden dat ze nog een lang leven voor zich hadden. Volgens Stamhuis was dit beleggen met een gokelement, te weten de verwachte levensduur van de meisjes.²²

Aanvankelijk waren de rentes van lijfrenten niet leeftijdsafhankelijk. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, onder andere door het werk van Johan de Witt, werd het idee van rentedifferentiatie op basis van leeftijd geïntroduceerd. Stamhuis noemt een voorbeeld uit 1672 waarbij de rente van door Amsterdam uitgeschreven lijfrenten varieerde van 10% voor jongeren onder de twintig jaar tot 33% voor vijfenzeventigplussers.²³ Het is niet verwonderlijk dat deze bij ouderen populair waren. Toch bleef deze leeftijdsdifferentiatie volgens Stamhuis zeldzaam en werd er vaker een eenheidsrentetarif gehanteerd. Dit maakte lijfrenten minder geschikt als oudedagsvoorziening, omdat in dat geval juist een hoge rente over een relatief korte periode gewenst was.²⁴ Een bijzondere vorm van lijfrentes waren de tontines. Hierbij werd een lijfrente afgesloten op een groep personen en werd de periodieke uitkering verdeeld onder de nog levende deelnemers. Dit maakte de tontine toegankelijk voor minder vermogenden. Hoewel van der Valk tontines noemt als oudedagsvoorziening,²⁵ lijkt dit niet erg waarschijnlijk. Tontines waren immers aantrekkelijk voor wie verwachtte (veel) langer te leven dan de andere deelnemers.

²¹ Ida H. Stamhuis, 'Levensverzekeringen 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 141-174, 142.

²² Stamhuis, *Levensverzekeringen 1500-1800*, 148.

²³ *Ibidem* 149.

²⁴ *Ibidem* 150, 155.

²⁵ Loes van der Valk, 'Overheid en de ontwikkeling van het verzekeringswezen 1500-1815', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 23-48, 28.

Hofjes, gasthuizen, proveniershuizen

Van alle voorzieningen uit het verleden spreken diegene die een herinnering in steen achtergelaten hebben het meest tot onze verbeelding. Zoals gezegd in de inleiding kennen we ze als hofje, maar ook als gasthuis, heiliggeesthuis, oude vrouwen- of mannenhuis, godskamer of godshuis en proveniershuis. De achtergronden van dit soort instellingen is divers, sommige zijn van kerkelijke origine, andere opgezet door de burgerlijke overheid en weer andere zijn door privépersonen gesticht. Deze diversiteit maakt het moeilijk om in algemene termen iets over deze instellingen te zeggen. Aan de hand van een aantal instellingen uit Holland en Friesland zal een beeld geschetst worden van de breedte van de doelgroepen waar zij zich op richtten.

Deze instellingen waren niet bedoeld voor de opname van ‘echte’ armen. Zo werd van nieuwe bewoners van het Oude Mannen en Vrouwen Gasthuis de Poort in Amsterdam al in de zestiende eeuw verlangd dat zij onder andere een bed, drie dekens, een hoeveelheid beddengoed en kleding en ook een bedrag van twee gulden voor de begrafenis kosten inbrachten.²⁶ De stadsgasthuizen van Leeuwarden, Bolsward en Sneek verlangden in de zeventiende eeuw niet van elke nieuwe bewoner een inkoop som. Wel werd verwacht dat bewoners hun inboedel meebrachten en hun begrafenis betaalden. De inboedel viel na overlijden toe aan het stadsgasthuis. De bewoners kregen een bijdrage in de kosten voor levensonderhoud in geld en in de vorm van zaken als turf.²⁷ Overigens kenden deze stadsgasthuizen ook betalende proveniers. Het Sint-Anthonygasthuis in Leeuwarden bouwde zelfs kamers bij, zodat aan meer en minder betalende proveniers een passend onderdak geboden kon worden. De prijs die betaald moest worden voor een kamer varieerde van enkele honderden guldens aan het begin van de zeventiende eeuw tot ongeveer 1000 gulden in de achttiende eeuw.²⁸ In Bolsward gold dat arme proveniers hun inboedel inbrachten en dat zij van eventuele erfenissen wel het vruchtgebruik hadden, maar dat deze uiteindelijk aan het gasthuis toevielen.²⁹

Wie een onderkomen zocht in het Proveniershuis in Schiedam diende, volgens het reglement van 1629, een inboedel in te brengen die vergelijkbaar was met die voor

²⁶ Vis, Jurjen, *De Poort. De Oudemanhuispoort en haar gebruikers 1602-2000* (Amsterdam 2002) 22.

²⁷ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800* 148.

²⁸ *Ibidem* 132-134.

²⁹ *Ibidem* 149.

de Poort in Amsterdam. Anders dan bij de genoemde Friese gasthuizen, werd van alle proveniers een inkoopsum verwacht. De inkoopsummen bedroegen aan het einde van de zeventiende eeuw 840 tot 1500 honderd gulden per persoon. Een eeuw later moest soms meer dan 2000 gulden per persoon betaald worden.³⁰ Volgens Schmitz moesten de kosten van het Proveniershuis in Schiedam betaald worden uit de inkoopsummen. Opvang van verarmde leden van de middenklasse, zoals dit in elk geval ten dele bij de Friese stadsgasthuizen voorkwam, was hier zodoende geen oogmerk.

Het Proveniershuis in Haarlem stelde in 1706 inkoopsummen vast die afhankelijk waren van de leeftijd van de proveniers. De tarieven bedroegen 600 tot 1000 gulden voor zeventig- tot tachtigjarigen, 1600 tot 2000 gulden voor vijftig- tot zestigjarigen en liepen op naar 2700 tot 3000 gulden voor dertigers. Voor dit bedrag kregen de proveniers onderdak, voedsel, drank, turf, olie en kaarsen en werd hun kleding gewassen, maar moesten ze zelf schoonmaken.³¹ Het is opvallend dat dit huis tarieven voor dertigers kende, omdat de andere instellingen die hier genoemd worden zich richtten op ouderen en doorgaans een leeftijdsgrens van vijftig jaar hadden.

In zijn studie naar hervormde bejaardenzorg in Alkmaar heeft Vis de verschillende instellingen, hofjes, proveniershuizen en gasthuizen in de zeventiende en met name de achttiende eeuw in kaart gebracht. Hieruit komt hetzelfde beeld naar voren als geschetst is door Spaans voor vroegmoderne Friese steden. De instellingen zijn enerzijds bedoeld voor verarmde, dus niet echt arme bejaarden. Daarnaast boden sommige ook onderdak voor betalende rijkere proveniers. Het Diakoniehuis liet aankomende bewoners toe zonder inkoopsum, maar met de verplichting dat zij tevoren niets van hun inboedel mochten verkopen.³²

³⁰ Schmitz, *Het Proveniershuis te Schiedam* 19, 59, 60.

³¹ Kurtz, Gerda H. Kurtz, *Het Proveniershuis te Haarlem* (Haarlem 1979) 43.

³² G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar 1744-1994* (Alkmaar 1994) 65.

Het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg

In dit hoofdstuk staat de analyse van een reeks inkoopcontracten die vrouwen afsloten met de regenten van het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg centraal. Het verslag van dit archiefonderzoek wordt voorafgegaan door een korte beschrijving van de geschiedenis van de Stedelijke Godshuizen op basis van een publicatie van J.H. Mosselveld. Waar Mosselveld een institutionele invalshoek koos, is hier het perspectief van aankomende bewoonsters het uitgangspunt.

De Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg

Geertruidenberg ligt tegenwoordig in de provincie Noord-Brabant, maar behoorde tot 1815 tot Holland. Het was en is een kleine stad. In de zestiende eeuw bedroeg het aantal huizen binnen de wal minder dan 300.³³ Hoewel de stad in 1573 de kant van de Opstand gekozen had, kwam zij in 1589 weer in Spaanse handen. In 1593 werd de stad heroverd en kwam daarmee definitief in Staatse handen.

In Geertruidenberg waren een aantal instellingen betrokken bij de zorg voor hulpbehoevenden die tezamen aangeduid worden als de Stedelijke Godshuizen. Het betreft het Gasthuis, het Heiliggeesthuis of Oude Vrouwenhuis en het Oude Mannenhuis. Het Heiliggeesthuis is gesticht door de Tafel van de Heilige Geest en was bedoeld voor de permanente huisvesting van arme oude vrouwen, vandaar de alternatieve naam Oude Vrouwenhuis. De oudste vermelding van het Heiliggeesthuis dateert van 1551. Het Gasthuis richtte zich daarentegen op het tijdelijke verzorgen van voorbijgangers, zieken en ook zieke soldaten. De voorbijgangers mochten in de zeventiende eeuw niet langer dan een nacht in het Gasthuis verblijven.³⁴ Aan de kerkelijke betrokkenheid bij deze instellingen kwam een einde in 1573 toen de katholieke geestelijken de stad verlieten. In 1580 werden de bezittingen van het Heiliggeesthuis en het Gasthuis samengevoegd onder een bestuur dat door het

³³ H.L. Zwitser, S. Groenveld, L.P. Grijp, B. Zijlmans, Het beleg in de inneming van Geertruidenberg door prins Maurits in 1593 en de gevolgen van de oorlogvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving (Geertruidenberg 1993) 69.

³⁴ J.H. van Mosselveld, 'De Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg', *Jaarboek de Oranjeboom* 18 (1965) 1-71, 7-8.

stadsbestuur benoemd werd.³⁵ Het Heiliggeesthuis en het Gasthuis speelden ook een rol op het gebied van de armenzorg, c.q. de bedeling. Het was de bedoeling dat deze rol overgenomen zou worden door de in 1595 opgerichte gereformeerde diaconie. Deze organisatie beschikte aanvankelijk nog niet over veel middelen en deed daarom beroep op ondersteuning door de veel vermogender Stedelijke Godshuizen. In 1624 eindigde de activiteiten op het gebied van de armenzorg door het Gasthuis en het Heiliggeesthuis en bleef alleen de diaconie actief op dit gebied. In 1681 stopte het Gasthuis met de zorg aan voorbijgangers en de verpleging van zieken.³⁶ De oorzaak van deze beperking van de activiteiten was er in gelegen dat de inkomsten uit bezittingen, zoals huizen en landerijen in de wijde omgeving van Geertruidenberg, terugliepen. Zo was de aanleg van verdedigingswerken om Geertruidenberg ten koste gegaan van grondbezit van de godshuizen.³⁷

Reeds in de zeventiende eeuw betaalden vrouwen die hun toevlucht tot het Heiliggeest zochten een inkoopsom en brachten zij hun inboedel in. Volgens Mosselveld waren de vrouwen echter arm en waren de inkoopsummen laag. Ter verbetering van de financiële situatie liet men de vrouwen spinnen, maar dat leverde niet voldoende op. Het Heiliggeesthuis kwam in financiële moeilijkheden wat er toe leidde dat in 1684 het stadsbestuur een resolutie uitvaardigde waarin gesteld werd dat alleen nog met toestemming van de magistraat vrouwen opgenomen mochten worden en alleen tegen vastgestelde tarieven. Voor verschillende leeftijdscategorieën golden verschillende tarieven. In de ogen van Mosselveld was het Heiliggeesthuis vanaf dat moment pas daadwerkelijk een proveniershuis.³⁸

Over het gebruikte bronmateriaal

In de archieven van de Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg zijn inkoopcontracten die vrouwen afgesloten hebben met het Heiliggeesthuis in drie vormen beschikbaar, te weten een verzameling ongebundelde documenten en twee

³⁵ Mosselveld, 'De Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg', 18.

³⁶ Ibidem 26.

³⁷ Ibidem 23, 27.

³⁸ Ibidem 28.

archiefstukken in boekvorm, die tezamen de periode van 1604 tot 1826 beslaan. Hierin is overigens niet de gehele periode in dezelfde mate vertegenwoordigd.

De inkoopcontracten van vrouwen in het Heiliggeesthuis uit de zeventiende eeuw zijn alle afkomstig uit een verzameling ongebundelde documenten.³⁹ Het geringe aantal van zeven zeventiende-eeuwse contracten (periode 1604-1672) geeft aan dat de verzameling waarschijnlijk niet compleet is. Vanwege het beperkte aantal contracten is ook gebruik gemaakt van gegevens uit lijsten van bij de inkoop ingebrachte goederen uit de periode 1642-1691.⁴⁰ Zoals opgemerkt, was het gebruikelijk dat vrouwen hun inboedel in het Heiliggeesthuis inbrachten. Ook de lijsten zijn afkomstig uit een ongebundelde verzameling die wellicht niet compleet is. Het bronmateriaal voor de zeventiende eeuw is dus fragmentarisch.

Voor de bestudering van de situatie in de achttiende eeuw is gebruik gemaakt van twee archiefstukken in boekvorm, een contractboek over de periode 1737-1826⁴¹ en een archiefstuk dat de naam 'Blaffaart'⁴² draagt. *Blaffaart* is eigenlijk een middeleeuwse term en doet daarom in deze context vreemd aan. De inhoud van deze *blaffaart* is divers. Hij bevat ondertekende inkoopcontracten, met en zonder lijst van ingebrachte goederen, diverse ontvangen bedragen, zoals inkoopsummen, en aantekeningen met betrekking tot opbrengst van de verkoop van goederen na het overlijden van bewoonsters van het Heiliggeesthuis. De inkoopcontracten zijn ondertekend en beslaan de periode 1709-1733. Tezamen beslaan de *blaffaart* en het contractboek zodoende de gehele achttiende eeuw. In de marge van sommige inkoopcontracten zijn aantekeningen gemaakt van bijvoorbeeld overlijdensdata en opbrengsten van de verkoop van nagelaten goederen. Het contractboek bevat naast inkoopcontracten ook de registratie van de verkoop van lijfrenten door het Heiliggeesthuis in de tweede helft van de achttiende eeuw.

³⁹ Contracten van aanneming van oude vrouwen in het Oude Vrouwenhuis, 1604 – 1774, RAT, ASGG, inv.nr. 455.

⁴⁰ Lijsten van goederen door vrouwen ingebracht bij aanname in het Gast en Geesthuizen van openbare verkoop van deze goederen na overlijden, 1642 – 1691, RAT, ASGG, inv. nr. 459.

⁴¹ Contractboek van de inkomende vrouwen, 1737 – 1826, RAT, ASGG, inv. nr. 457.

⁴² 'Blaffaart', RAT, ASGG, inv. nr. 456.

Ingenomen gedurende voor de tijd van haer leven

Volgens haar inkoopcontract werd Willemina Wijdemans ‘in het vrouwenhuys ingenomen gedurende voor de tijd van haer leven’. Alle inkoopcontracten die in dit onderzoek betrokken zijn bevatten een soortgelijke bepaling. Er zijn meer kenmerken die in alle contracten terugkomen. Deze gemeenschappelijke kenmerken vormen de basis voor de analyse van de contracten in dit hoofdstuk. Het gaat dan om leeftijd, het inkoopbedrag en de persoon of personen die hun intrek in het Heiliggeesthuis namen. We zullen daarbij zien dat het niet altijd om een vrouw alleen ging. In tabel 2 zijn de verschillende gegevens samengebracht. Voor de leeftijdsindeling is hierbij dezelfde categorisering gebruikt als door de magistraat van Geertruidenberg in de eerder genoemde resolutie van 1684, waarin inkoopsommen per leeftijdscategorie vastgesteld werden.

Tabel 1: Inkoopsom per leeftijdscategorie zoals vastgesteld bij resolutie in 1684

Leeftijd	Inkoopsom (gulden)
50-59	800
60-69	600
70-75	350
>75	250

Bron: Resolutie van de magistraat van Geertruidenberg (afschrift), 5 mei 1684. RAT, ASGG, inv. nr. 5.

Vanwege het geringe aantal van zeven inkoopcontracten voor de zeventiende eeuw, is voor deze analyse ook gebruik gemaakt van een negental inventarislijsten uit de periode 1642-1691. Twee van de inventarislijsten vermelden naast goederen ook de inkoopsom. Voor het overige zijn ze gebruikt om het aandeel weduwen in kaart te brengen. Met betrekking tot de inkoop situaties waarbij meer dan een persoon zich inkocht is voor de leeftijd steeds de leeftijd van de jongste persoon genomen.

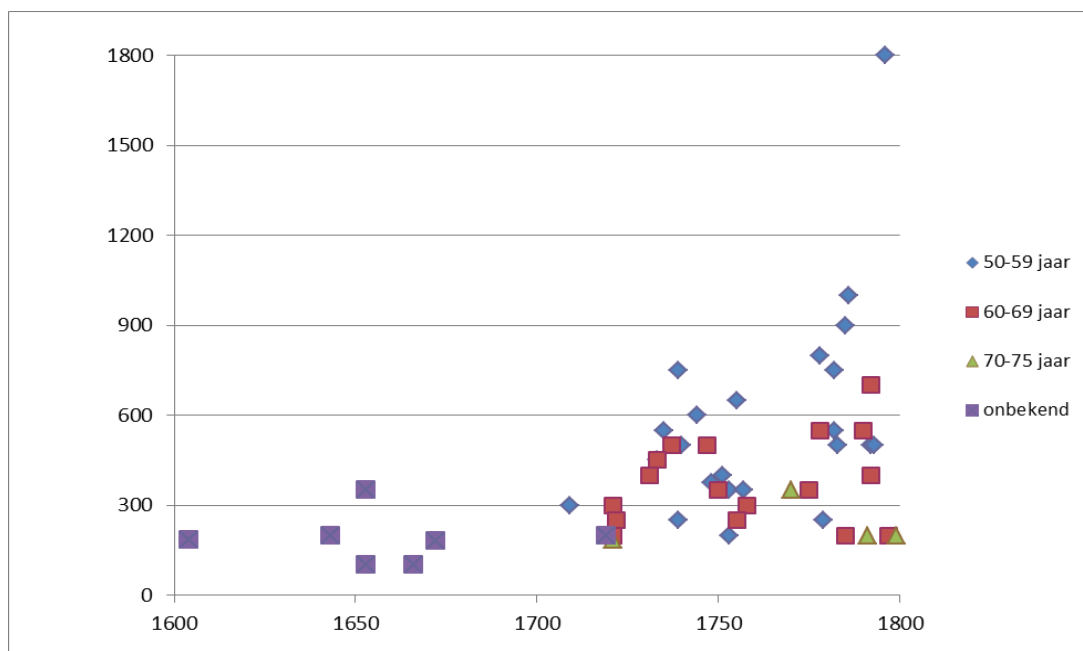
Tabel 2: Inventarisatie van gegevens uit inkoopcontracten en inventarissen

	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw	Totaal
<i>Aantal</i>			
Inkoopcontracten	7	50	57
Inventarissen	9	0	9
<i>Alleen/samen</i>			
vrouw alleen (waarvan weduwe)	16(9)	38(13)	54(22)
man alleen	0	1	1
echtpaar	0	8	8
andere combinaties	0	3	3
<i>Leeftijd</i>			
onbekend	16	2	18
50-59	0	25	25
60-69	0	18	18
70-75	0	4	4
>75	0	1	1
laagste/hogste leeftijd	onbekend	50/78 jaar	
<i>Inkoopsom per persoon (gulden)</i>			
onbekend	7	4	12
< 250	8	7	14
250-499	1	20	21
500-749	0	13	13
750-999	0	4	4
>= 1000	0	2	2
laagste/hogste inkoopsom	40/350	185/1800	
gemiddelde inkoopsom	85	423	

Bron: dit onderzoek op basis van RAT, ASSG inv.nrs. 455, 456, 457, 459.

In de gevonden inkoopsituaties uit de zeventiende eeuw gaat het in alle gevallen om de inkoop door een vrouw alleen. Mannen of echtparen konden blijkbaar pas in de achttiende eeuw hun intrek in het Heiliggeesthuis nemen. We hebben eerder gezien dat met name weduwen een kwetsbare groep vormden in de vroegmoderne tijd. In de helft van de zeventiende-eeuwse gevallen wordt melding gemaakt van weduwschap. In de achttiende eeuw is dat in een derde van de inkopen het geval.

In figuur 1 is het verband tussen inkoopsom en leeftijd weergegeven. Voor een aantal inkoopsituaties uit tabel 2 geldt dat het exacte jaartal van de inkoop niet bekend is. Deze gevallen zijn niet opgenomen in figuur 1.

Figuur 1: Inkoopsummen in de periode 1600-1800

Als we naar de resultaten in figuur 2 kijken valt direct de inkoopsom van 1800 gulden op uit 1796. In veel van de contracten wordt aangegeven dat de contractant dezelfde *proven en portien* zal krijgen als de andere bewoners van het Heiliggeesthuis. In alle achttiende-eeuwse werd een wekelijkse uitkering van 22 stuivers toegezegd. Met Lambertus Spuybroek, de enige man alleen, werd echter afgesproken dat hij het drievoudige zou krijgen van wat de anderen gewoon waren te krijgen en zijn wekelijkse uitkering zou 3 gulden en 6 stuivers bedragen. Hij kocht zich als het ware drievoudig in.

Als we voor hem uitgaan van een inkoopsum van 600 gulden past hij beter in het algemene beeld.

In figuur 1 is het verschil tussen de situatie voor en na de resolutie van 1684 duidelijk. Op een na bedragen alle inkoopsummen voor de resolutie minder dan 250 gulden. Dat dit voor het Heiliggeesthuis zelf een relatief laag bedrag was voor een levenslang verblijf, blijkt uit een bijzonder contract uit 1629, dat overigens niet opgenomen is in tabel 2. Het betreft de inkoop van Mayken, de weduwe van Pierre Chebyn, voor een periode van drie jaren. Hiervoor moest een bedrag van 70 gulden per jaar betaald moet worden. Dit contract bevat de bepaling dat als Mayken van een kind zou bevallen, de kosten niet ten laste van het Heiliggeesthuis mochten komen. Blijkbaar bood het Heiliggeesthuis toentertijd ook onderdak aan jongere vrouwen. Dit contract is enig in zijn soort.

De resolutie van 1684 heeft blijkbaar wel een effect gehad, maar in figuur 1 is direct te zien dat de regenten van het Heiliggeesthuis, met toestemming van de magistraat, in vrijwel alle gevallen afweken van hetgeen de resolutie als minimale inkoopsum gesteld had. Wat opvalt is dat binnen de verschillende leeftijdscategorieën de spreiding in de inkoopsummen erg groot is. Daardoor overlappen de inkoopsummen van de verschillende leeftijdscategorieën met elkaar. Weliswaar betalen de jongeren gemiddeld genomen meer dan de ouderen, maar over de gehele periode komt het voor dat er ouderen zijn die een hoger bedrag moeten betalen dan jongeren die zich in dezelfde periode inkopen. Er waren blijkbaar redenen voor het Heiliggeesthuis om af te wijken van de uit financieel oogpunt gezien vereiste minimumbedragen. Een gebrek aan vraag naar een plaats in het Heiliggeesthuis zou een voor de hand liggende verklaring zijn voor de lage tarieven. De relatief grote spreiding in de inkoopsummen doet echter vermoeden dat de regenten van het Heiliggeesthuis per geval een afweging maakten of iemand toegelaten zou worden. Leeftijd en dus levensverwachting waren blijkbaar niet de enige aspecten die de inkoopsum bepaalden. We zullen hierna in meer kwalitatieve zin naar bepalingen in individuele contracten kijken om te zien of deze hierover meer aanwijzingen geven.

Sonder nochtans voorders in conseqwensie te trecken

In het contract van Willemina Wijdemans werd er nadrukkelijk op gewezen dat zij voor ‘*wijnich gelt*’ werd toegelaten en dat dit gedaan werd ‘*sonders nochtans voorders in conseqwentie te trecken*’. Het gold dus voor Willemina, maar niet zonder meer voor anderen. In dit hoofdstuk worden de contracten bekeken op basis van individuele kenmerken die juist niet in alle contracten voorkomen.

Slechts in een paar contracten wordt, zoals bij Willemina Wijdemans het geval was, expliciet aangegeven dat er sprake is van een lage inkoopsom uit medeleven. Zo werd Johanna Verhaagen, 65 jaar, in 1785 toegelaten voor 200 gulden, omdat zij een ‘oude burgerdochter’ was en weinig bezat. In 1778 werd, volgens het contract, een echtpaar van voor in de zestig, dat door brand getroffen was, toegelaten voor een bedrag van 1100 gulden om te voorkomen dat zij tot armoede zouden vervallen. Op zich is dit opmerkelijk, omdat de inkoopsom voor hun leeftijd helemaal niet zo laag was. In een geval uit 1784 werd geen inkoopsom verlangd omdat de opname gedaan werd ter verlichting van de diakonie. Overigens is Willemina Wijdemans de enige waarbij in het contract de lage inkoopsom leidde tot een concrete beperking, namelijk de ontzegging van de diensten van de meid van het Heiliggeesthuis. Het omgekeerde, een extra bevoordeling voor wie meer betaalde, komt, behalve in het geval van de eerder genoemde man die 1800 gulden betaalde, nauwelijks voor.

In 1758 werd met Regina Web, de weduwe van een schoolmeester, een contract afgesloten, naar de tekst eenmalig en zonder consequentie, waarbij haar alleen een levenslange uitkering van vier gulden per maand toegezegd werd. Daarvoor betaalde zij geen geld, maar zouden alleen na haar dood al haar eigendommen toevallen aan het Heiliggeesthuis. Haar lijst met goederen omvatte circa zeventig verschillende artikelen, waaronder een zilveren beugeltas, een paar gouden oorkingen, een bijbel en een ‘nieuw testamentje’. Vier jaar later zegden de regenten haar twaalf gulden per jaar toe voor turf en olie, die de vrouwen in Heiliggeesthuis gewoon waren te krijgen.

In vrijwel alle gevallen werd de inkoopsom uitgedrukt en betaald in contant geld zonder meer. Er zijn echter een paar uitzonderingen. In een geval uit 1666 bestond de inkoopsom uit een bedrag van 150 gulden aan contant geld en een huisje, waarvan de waarde niet omschreven werd. Bij de oudste inkoop uit de onderzoeksgegevens, die van Willemken Willems in 1604, werd beschreven dat de inkoopsom afkomstig zou zijn van

de verkoop van een huis en een stuk land. Daarnaast werd in een aantal gevallen, net als bij Willemina Wijdemans, de inkoop som of een deel daarvan voldaan in de vorm van obligaties.

Slechts in een beperkt aantal gevallen vermelden de contracten het beroep van de overleden echtgenoot van een weduwe. In vier gevallen uit de achttiende eeuw is daarbij sprake van weduwen van beambten van de stad Geertruidenberg. In 1758 werd bepaald dat na het overlijden van een gerechtsbode/kamerbewaarder de weduwe toegelaten zou worden tot het Heiliggeesthuis, zonder dat hiervoor een inkoop som vermeld werd. De andere beroepen die genoemd worden zijn bakker, bombardier, sergeant en de eerder genoemde schoolmeester.

In een aantal contracten werden bepalingen opgenomen die aangeven dat de contractant pas opgenomen kon worden, als er een plaats vrijgekomen zou zijn. Blijkbaar was er in het midden van de achttiende eeuw meer vraag naar plaatsen in het Heiliggeesthuis dan geboden kon worden. Zolang er nog geen plaats was, moest de contractant zelf en op eigen kosten woonruimte regelen. De verbintenis met het Heiliggeesthuis ging wel in en de contractant kon al wel aanspraak maken op de wekelijkse uitkering en op bijvoorbeeld olie, zeep en turf. Over dat laatste moesten in dat geval wel de stedelijke en landelijke accijnsen betaald worden.

Alle weken trecken sal twee sal twee en twintig stuyvers

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de financiële kant van de inkoop in het Heiliggeesthuis. Uit een lijst waarop de wekelijkse uitkering aan zes vrouwen vermeld wordt, blijkt dat deze in 1666 18 stuivers bedroeg.⁴³ In de achttiende-eeuwse contracten is steeds sprake van een bedrag van 22 stuivers per week per persoon. Dit betekent 57 gulden en 4 stuivers per jaar. Zoals in figuur 1 weergegeven is, was er een grote variatie in de betaalde inkoop sommen. Wanneer we de inkoop sommen als lijfrentes beschouwen zien we tussen 1709 en 1797 de rente hierop variëren van 6% op een inkoop som van 1000 gulden tot 38% op een inkoop som 150 gulden. Gemiddeld over alle inkoop contracten bedroeg deze berekende rente 15%.

⁴³ Lijsten van vrouwen in het Oude Vrouwenhuis met aantekening van de wekelijkse uitkering die zij van de rentmeester van het Gasthuis ontvangen, en stukken betreffende genoegdoening aan vrouwen die zieken in het Gasthuis hebben verzorgd, 1614 – 1762 RAT, ASGG, inv. nr. 458.

Zoals gezegd werden er in het midden van de achttiende eeuw meer contracten afgesloten dan er plaatsen in het Heiliggeesthuis waren. Dit was de reden dat in 1762 het verzoek van Neeltje de Beer om opgenomen te worden afwezen werd. Vanwege haar hoge leeftijd, zij was zestig jaar, gebrekkigheid en burgerrechten werd haar als alternatief de mogelijkheid geboden een lijfrente van 400 gulden tegen 15% aan te schaffen. In 1763 nam de de magistraat van Geertruidenberg een resolutie aan die de verkoop van lijfrenten door het Heiliggeesthuis regelde.⁴⁴ De renten waren hierbij leeftijdafhankelijk en varieerden van ten hoogste 8% voor mensen jonger dan veertig jaar tot 25% voor zeventigplussers. Om aanspraak op de rente te kunnen maken moest de contractant in Geertruidenberg blijven wonen. De uitgifte van lijfrenten lijkt een enigszins dubbele achtergrond te hebben. In het geval van Neeltje de Beer was het een alternatieve oplossing bij plaatsgebrek in het Heiliggeesthuis. Anderzijds wordt in de resolutie verwezen naar het directe belang van de magistraat, namelijk de ondersteuning van de ‘bezwaarde’ diaconie-armen van Geertruidenberg. We zullen de lijfrenten hier bekijken vanuit het perspectief van de kopers. In tabel 3 wordt een overzicht gegeven van de lijfrenten die verkocht zijn in de periode 1762-1793.

Tabel 3: Verkochte lijfrenten per leeftijdscategorie van de koper 1762-1793

koopsom (gulden)	Leeftijdscategorie				
	<40	40-49	50-59	60-69	>=70
<250	0	0	0	3	4
250-499	0	0	1	4	2
500-749	0	1	2	2	1
750-999	0	1	0	1	0
>=1000	1	3	2	1	1
laagste	1600	500	300	100	100
hoogste	1600	2600	2000	1000	1000

Bron: Dit onderzoek op basis van RAT, ASGG, inv. nr.457.

Dat de jongere kopers van lijfrenten vermogend waren, blijkt uit de hoge bedragen waarvoor zij lijfrenten aanschafden. Goverdina van Opstal kocht in 1778 op veertig-

⁴⁴ Contractboek van de inkomende vrouwen, RAT, ASGG, inv. nr. 457, f. 29v. 31v. 31r.

jarige leeftijd een lijfrente van 2600 gulden. Jonkvrouwe Julia Cornelia de Lannoy kocht, toen zij respectievelijk 37 en 40 jaar was, twee lijfrentes voor in totaal 2600 gulden. Het aantal kopers in de hogere leeftijdscategorieën is duidelijk hoger en tevens kochten de ouderen doorgaans een lijfrente voor een lager bedrag. Ook bewoners van het Heiliggeesthuis schaften lijfrentes aan. Het echtpaar David Verhoeven en Mijntje Roos, dat sinds 1753 in het Heiliggeesthuis woonde, kocht in 1766 voor elk, zij waren toen 69 en 70 jaar oud, een lijfrente van 100 gulden. In de jaren 1790 werd in drie gevallen in inkoop in het Heiliggeesthuis direct aangevuld met een lijfrente. Zo kocht Sophia Wessels in 1793 een lijfrente voor een bedrag van 2000 gulden.

Om een vergelijking mogelijk te maken tussen de het lijfrente-aspect van de inkoop in het Heiliggeesthuis en de lijfrentes die verkocht werden, is op basis van rentepercentages berekend welk bedrag nodig was om tot een uitkering van 22 stuivers per week te komen (zie tabel 4).

Tabel 4: Lijfrenten van het Heiliggeesthuis 1762-1793

leeftijd categorie (jaar)	maximale rente volgens de resolutie van 1763 (%)	bedrag nodig voor uitkering van 22 stuivers per week ⁴⁵ (gulden)	hoogste-laagste rente bij verkochte lijfrenten (%)
<40	8	-	9
40-49	10	-	9-10
50-59	12	477	9-12
60-69	15	381	14-15
>=70	25	229	15-25

Bron: Dit onderzoek op basis van RAT, ASGG, inv. nr.457.

De resolutie uit 1684 waarin inkoopsummen per leeftijdscategorie vastgesteld werden, werd indertijd niet nageleefd. Uit de rentepercentages zoals die golden voor verkochte lijfrenten, blijkt dat de resolutie uit 1763 wel degelijk in de praktijk gebracht werd. Ook toen in 1789 voor een jaarlijkse uitkering van 30 gulden aan Barend Tulbach en Maria

⁴⁵ Inkoop in het Heiliggeesthuis werd niet voorzien voor personen jonger dan vijftig jaar. Daarom zijn de jongste leeftijdscategorieën hier weggelaten.

van de End ‘uyt hoofde van hun armoede’ een bedrag van slechts 200 gulden gevraagd werd, was dit geheel in overeenstemming met de maximale rente van 15% voor zestigjarigen.

De lijfrente van 400 gulden tegen 15% voor Neeltje de Beer leverde haar dezelfde uitkering op als wanneer zij wel tot het Heiliggeesthuis toegelaten zou zijn. In figuur 1 zien we dat een aantal 50-59-jarigen meer betaalde dan de som van 477 gulden die nodig was voor een lijfrente met een opbrengst van 22 stuivers per week. Vanuit dit oogpunt was de inkoop voor hen niet zo gunstig. Daar staat wel tegenover dat zij nu onderdak, een dienstmeid en de andere profijten van het Heiliggeesthuis hadden. Voor de hogere leeftijdscategorieën is dit effect minder sterk.

Als mede alle goederen die hier onder staen uytgedruckt

Een vast onderdeel van de inkoop in het Heiliggeesthuis was het inbrengen van onroerende goederen. De inkoopcontracten gaan daarom vergezeld van lijsten, hetzij los hetzij als onderdeel van het contract, met deze ingebrachte goederen. De goederen vielen na overlijden van de bewoonster toe aan het Heiliggeesthuis. Met name in de achttiende-eeuwse contracten wordt vaak expliciet vermeld dat alleen de goederen op de lijst aan het Heiliggeesthuis toe zouden vallen. Alle overige goederen kwamen dan na overlijden toe aan de erfgenamen. In die gevallen waren het ook de erfgenamen en niet het Heiliggeesthuis, die de begrafeniskosten voor hun rekening moesten nemen.

De lijsten variëren sterk in omvang en detaillering waardoor ze moeilijk te vergelijken zijn. Zo omvat de kleinste lijst tien verschillende voorwerpen en de grootste bijna honderd. In dat laatste geval was de kleding in veel verschillende soorten kledingstukken uitgesplitst. Op veel lijsten komen wel dezelfde zaken voor: een bed met toebehoren en beddengoed, een tafel met een of meer stoelen, pannen en keukengerei, kleding en klein huisraad zoals een spiegel en kandelaars. Daarnaast komen af en toe luxegoederen zoals zilveren bestek, sieraden, schilderijen, boeken of een al dan niet met zilver beslagen bijbel voor.

Zoals we gezien hebben is niet duidelijk op welke wijze de inkoopsom voor het Heiliggeesthuis bepaald werd. Het is de vraag of de waarde van de ingebrachte goederen hierbij betrokken werd. In dat geval zouden de ingebrachte goederen een waarde moeten vertegenwoordigen die enigszins vergelijkbaar was met de

inkoopssommen. De lijsten met ingebrachte goederen bevatten geen waardebepalingen. De enige aanwijzingen worden gegeven door de opbrengsten van de verkoop van goederen na het overlijden van een bewoonsters. Bij zestien verkopen van nagelaten goederen in de periode 1706-1762 varieerde de opbrengst van 49 tot 229 gulden met een gemiddelde van 100 gulden. Voor het Heiliggeesthuis betekende deze opbrengsten een aanvulling op de inkoopssommen, waarvan we weten dat ze doorgaans te laag gesteld werden. Uit deze cijfers zijn echter geen conclusies te trekken met betrekking tot de vraag in hoeverre de waarde van de ingebrachte goederen de hoogte van de inkoopssom in geld beïnvloed kan hebben.

Conclusie

De gevolgtrekking uit de literatuurstudie dat de oude dag in de vroegmoderne tijd op vijftig- tot zestigjarige leeftijd geacht werd te beginnen is niet verbazingwekkend. Voor toelating tot hofjes en gasthuizen die voor ouderen bedoeld waren, was vijftig jaar vaak de ondergrens. We zien dit ook terug in de resolutie uit 1684 waarin de minimale inkoopssommen voor het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg vastgelegd werden. Voor verkoop van lijfrenten werd in 1763 nog wel rekening gehouden met belangstelling van jongere kopers. Desalniettemin was die belangstelling in de praktijk beperkt. Het feit dat de rente leeftijdsafhankelijk was, zal hier waarschijnlijk debet aan geweest zijn. Daarnaast zullen het vooral ouderen geweest zijn die de behoefte hadden om hun verminderde inkomsten uit werk te compenseren met de zekerheid van een lijfrente.

Weduwen in de vroegmoderne tijd worden gezien als een financieel kwetsbare groep. Daarom zou je verwachten dat veel van de vrouwen die zich in het Heiliggeesthuis inkochten weduwe waren. In de helft van de zeventiende-eeuwse en een derde van de achttiende-eeuwse situaties was letterlijk sprake van een weduwe. Hoewel we er niet zeker van zijn dat de anderen geen van alle weduwe waren, lijkt het aandeel weduwen niet hoog. We moeten er echter rekening mee houden dat 10% tot 20% van de vrouwen niet trouwden. Daarnaast blijkt uit de studie van Ottaway dat, ondanks de *nuclear hardship* hypothese, ook in vroegmodern West-Europa een belangrijk deel van de bejaarde vrouwen samenwoonde met hun kinderen.

In de literatuurstudie zijn lijf- en losrenten en de opname in instellingen zoals hofjes, gasthuizen en wat dies meer zij, als afzonderlijke vormen van oudedagsvoorzieningen beschouwd, de één een financiële voorziening, de andere gericht op onderdak en verzorging. Het archiefonderzoek naar het Heiliggeesthuis wijst er op dat die scheiding niet te absoluut gezien moet worden. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw was er soms sprake van plaatsgebrek in het Heiliggeesthuis. Desondanks werden toch inkoopcontracten afgesloten. Voor de betaalde inkoopsum kregen de contractanten in eerste instantie nog geen onderdak of de diensten van een dienstmeid maar wel een wekelijkse uitkering in geld en daarnaast uitbetaling in natura zoals turf. Zolang men op de 'wachtlijst' stond, was er feitelijk sprake van een lijfrente. Vanaf 1762 verkocht het Heiliggeesthuis ook echte lijfrenten. De vermelding van de eerste verkoop van een lijfrente betrof een vorm van genoegdoening voor een vrouw die, wegens plaatsgebrek, afgewezen werd voor opname in het Heiliggeesthuis. De lijfrenten waren, in weerwil van de stelling van Stamhuis, wel degelijk leeftijdafhankelijk en zodoende wel in trek als oudedagsvoorziening. Onder de kopers van de lijfrenten waren ook bewoners van het Heiliggeesthuis. Sommigen waren bepaald niet onbemiddeld, zoals Sophia Wessels die zich in 1793 inkocht voor 500 gulden en daarbij direct een lijfrente van 2000 gulden tegen 12% aanschafte. Hierbij steekt het bedrag van 300 gulden dat Willemina Wijdemans, waarschijnlijk met moeite, kon betalen schamel af.

Deze laatste bevinding brengt ons terug bij de vraag waarmee het onderzoek begonnen is: voor wie was het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg eigenlijk bedoeld? Mosselveld noemt de zeventiende-eeuwse bewoonster arm. Inderdaad werd van hen een inkoopsum gevraagd die veel lager lag dan de gemiddelde inkoopsum in de achttiende eeuw. We zien hier het veranderende karakter van het Heiliggeesthuis, dat in de loop van de zeventiende steeds minder met armenzorg van doen kreeg terug. Ook het idee dat het een tehuis voor alleen oude vrouwen was, wordt in de achttiende eeuw losgelaten. In de achttiende eeuw zien we een grote spreiding in de betaalde inkoopsummen. Bijna niemand betaalde het minimumbedrag dat in 1684 bij resolutie vastgesteld was. Sommigen betaalden zelfs veel minder. De inkoopsummen zijn opvallend lager dan in dezelfde tijd betaald moest worden in de proveniershuizen van Haarlem en Schiedam. Ook in het midden van de achttiende eeuw, toen er meer vraag

dan plaats was, betaalden sommigen een lage inkoopsom. Dat gold echter niet voor iedereen. Er lijkt een zekere willekeur geweest te zijn bij de regenten van het Heiliggeesthuis bij het toelaten van nieuwe bewoners. Sommigen, zoals in geval een geval ter ontlasting van de diaconie en de weduwe van een bode kregen een plaats zonder dat een inkoopsom betaald werd. De weduwe van een schoolmeester kreeg een uitkering waarvoor zij alleen met haar inboedel betaalde. In slechts enkele gevallen, zoals bij Willemina Wijdemans, bevat het contract een verwijzing naar betoond medelijden. Anderzijds zien we dat sommige bewoners tijdens hun verblijf in het Heiliggeesthuis nog een lijfrente aan konden schaffen. Het voorkomen van luxe goederen zoals sieraden, met zilver beslagen bijbels en schilderijen op sommige lijsten van ingebrachte goederen is een aanwijzing voor de welstand van sommige bewoners van het Heiliggeesthuis. Uit het archiefonderzoek komt een beeld naar voren van een instelling waar in de achttiende eeuw verschillende soorten mensen op hun oude dag een onderdak konden vinden. Wie het kon, moest er blijkbaar voor betalen, maar in bepaalde gevallen betoonden de regenten hun coulance. Het zou veel te ver voeren om hier, in lijn met de ideeën van McCants over sociale voorzieningen in de Republiek, te concluderen dat het bieden van een vangnet voor verarmde bejaarde leden van de middenklasse de enige functie van het Heiliggeesthuis van Geertruidenberg was. Het lijkt er wel op dat de regenten van het Heiliggeesthuis, die nauw gelieerd waren aan de magistraat, in bepaalde gevallen het huis hiervoor wel degelijk gebruikten.

Bibliografie

Geraadpleegde archieven

RAT Regionaal Archief Tilburg

ASGG Archieven van de Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg (archieffnummer 2613)

Literatuur

Bos, Sandra, 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: Gilden- en knechtsfondsen' in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 91-140.

Botelho, Lynn A., 'An idle youth makes a needy old age, The 17th Century', in: Pat Thane (red.), *The long history of old age* Londen (2005) 113-174.

Kurtz, Gerda H., *Het Proveniershuis te Haarlem* (Haarlem 1979).

Laslett, Peter 'Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past', in: David I. Kertzer, Peter Laslett (eds.), *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age* (Berkeley 1995) 3-180.

Laslett, Peter, 'Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis', *Continuity and change* 3-2 (1988) 153-175.

Leeuwen, Marco H.D. van, 'Guilds and middle-class welfare, 1550-1800: provisions for burial, sickness, and widowhood', *Economic History Review* 65-1 (2012) 61-90.

McCants, Anne, 'Nederlands republikenisme en de politiek van liefdadigheid', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22-4 (1996) 443-455.

Mosselveld, J.H. van, 'De Stedelijke Godshuizen van Geertruidenberg', *Jaarboek de Oranjeboom* 18 (1965) 1-71.

Ottaway, Susannah R., *The Decline of Life. Old Age in Eighteenth-Century England* (Cambridge 2004).

Prak, Maarten, 'Armenzorg 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 49-90.

Reher, David Sven, 'Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts', *Population and Development Review* 24-2 (1998) 203-234.

Schmidt, A., 'Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750', *The History of the Family* 12 (2007) 268-281.

Schmitz, H., *Het proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam zonder jaartal).

Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden, Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum/Leeuwarden 1997).

Stamhuis, Ida H., 'Levensverzekeringen 1500-1800', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 141-174.

Sundsback, Kariin, *Zelfstandige vrouwen in Meppel en Coevorden, 1600-1800* (Assen 2010).

Valk, Loes van der, 'Overheid en de ontwikkeling van het verzekeringswezen 1500-1815', in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 23-48.

Vis, G.N.M, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar 1744-1994* (Alkmaar 1994).

Vis, Jurjen, *De Poort. De Oudemanhuispoort en haar gebruikers 1602-2000* (Amsterdam 2002).

Volkskrant.nl, 'Armoede stijgt rap: 1,1 miljoen Nederlanders kunnen niet rondkomen' (6 december 2012), <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3358867/2012/12/06/Armoede-stijgt-rap-1-1-miljoen-Nederlanders-kunnen-niet-rondkomen.dhtml> (geraadpleegd 20 december 2012).

Zwitser, H.L. S. Groenveld, L.P. Grijp, B. Zijlmans, *Het beleg en de inneming van Geertruidenberg door prins Maurits in 1593 en de gevolgen van de oorlogvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving* (Geertruidenberg 1993).